

АРХІВНІ ЧИТАННЯ

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСНА
ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ
ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

ХЕРСОН
2018

9. Рапорт з проханням надати австрійську півроту для облави (22.05.1918 р.). – Держархів Херсонської обл., ф. Р-408, оп. 2, спр. 3, арк. 87 зв.
10. Заклик Херсонської міської думи до населення міста про здачу зброї та не чинити опір австро-угорським військам (11.04.1918 р.). – Держархів Херсонської обл., ф. Р-4, оп. 1, спр. 21, арк. 74.
11. Кримінальна справа по звинуваченню Ф. Л. Клименка у необережному поводженні зі зброєю (11.11. – 28.12.1918 р.). – Держархів Херсонської обл., ф. Р-745, оп. 1, спр. 17, арк. 1-4зв., 11-16.
12. Листи об'їждчиків приміських плавнів начальнику Державної варті м. Херсона з проханням дати їм дозвіл видати їм холодну і вогнепальну зброю через хижачку самоуправну вирубку дерев у плавнях та жорстокий опір крадіїв (10.07; 19.08.1918 р.). – Держархів Херсонської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 28, арк. 7, 8, 11.
13. Свідощтво, видане Херсонським повітовим староствою, про відсутність перешкод для звернення до австро-угорського командування за дозволом на право носіння мисливської рушниці (серпень 1918 р.). – Держархів Херсонської обл., ф. Р-407, оп. 1, спр. 67, арк. 79зв.
14. Проведення нічного ошуку і вилучення солдатами і матросами 1-го соціалістичного батальйону м. Олешки казенної зброї у поштових службовців відділення (29.05.1918 р.). – Держархів Херсонської обл., ф. 82, оп. 1, спр. 414, арк. 8.
15. Акт про повернення вилученої зброї (12.04.1918 р.). – ДАХО, ф. 82, оп. 1, спр. 414, арк. 11.
16. Кримінальна справа 13-ої дільниці народного суду Херсонського повіту по звинуваченню Щочки М. Л. у пограбуванні Іванівської економії К. Е. Фальц-Фейна Олександрівської волості, зберіганні вибухівки (27.07.1918 р. – 30.09.1919 р.). – Держархів Херсонської обл., ф. Р-750, оп. 1, спр. 1, 22 арк.
17. Справа члена Херсонської управи Й. Л. Розенталя, звинуваченого у діяльності, спрямованій проти уряду Гетьмана (01.07. – 09.11.1918 р.). – Держархів Херсонської обл., ф. Р-1821, оп. 1, спр. 1, арк. 38.

© Водотика С. Г., Савенок Л. А., 2018

Дата надходження статті до редколегії 29.03.2018

О. А. Макієнко

В ОБОРОНІ РЕВОЛЮЦІЙНИХ НАДБАНЬ НА ХЕРСОНЩИНІ (ОСТАННЯ СЕСІЯ ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСЬКОГО ЗІБРАННЯ У ТРАВНІ 1918 РОКУ)

Події Української революції 1917–1921 рр. спричинили докорінні перетворення в житті української провінції. Важливу роль у цьому процесі відіграли земські установи, які за півстоліття своєї історії накопичили багатий досвід культурно-господарської діяльності, виховали кілька поколінь активних громадських діячів, стали справжньою “школою самоврядування”. Революційна доба стала періодом

Макієнко Олексій Анатолійович, доцент кафедри туризму Херсонського державного університету, кандидат історичних наук

пошуків земствами свого місця в новій моделі політичних та соціально-економічних відносин, ознаменувала кінцевий етап еволюції земського самоврядування.

Останні десятиріччя відзначені інтенсивними науковими студіями в галузі земствознавства. Однак період Української революції 1917–1921 рр. досі залишається найменш вивченим епізодом діяльності земств на Херсонщині. Однією з вагомих причин подібної ситуації можна вважати фрагментарність джерельної бази з історії місцевих земств часів революції, відносно низький рівень репрезентативності джерельної інформації.

Архіви та бібліотеки земських установ Херсонщини, які сконцентрували найбільший обсяг земської діловодної документації, сильно постраждали в перші роки радянської влади. Після ліквідації земств у 1920 р. їх документальні зібрання стали об'єктом інтенсивної господарської експлуатації з боку радянських установ. Відомо, що навесні – влітку 1920 р. в Херсоні вилученням паперу для типографських і канцелярських потреб з архівів губернського та повітового земств займався поліграфічний відділ Херсонського повітового раднаргоспу (розташовувався в будівлі колишнього губернського земства), а взимку 1920 – 1921 рр. їх руйнацію остаточно завершив штаб 6-ої армії Південного фронту. Архівні справи та книги використовувалися червоноармійцями для опалення займаного приміщення [1, с. 122-124].

Зрештою восени 1926 – навесні 1927 рр. до сховища новоствореного Херсонського окружного архівного управління були передані лише незначні за обсягом комплекси архівних документів земств, які до цього перебували на відомчому зберіганні профільних радянських установ (господарських, культурно-освітніх, медичних та ін.). Справжньою окрасою зібрання окрарху стала бібліотека Херсонського губернського земства (загальною вагою 1,5 тис. пудів), у складі якої лише видання Херсонського губернського земства склали 4 750 примірників [2, арк. 19]. Втім, сучасна колекція земських видань у бібліотечі Державного архіву Херсонської області практично позбавлена друкованих видань революційної доби, а у фондах революційної доби майже відсутня документація земського походження.

Відомо, що в серпні 1930 р. Укрцентрархів визнав за необхідне передати всі документи історико-революційного значення за 1917–1919 рр. з окружних архівосховищ до Центрального архіву революції та крайових історичних архівів, а після ліквідації останніх у 1932 р. – до Центрального архіву революції у Харкові. Подібне рішення мотивувалося недостатнім рівнем використання документів на місцях та незадовільними умовами їх зберігання. Впродовж 1930-х років відповідні частини фондів губернських і повітових земств разом з фондами волосних земств були сконцентровані в сховищах ЦАР (нині ЦДАВО України) [3, с. 190]. У складі ЦДАВО України з порушенням встановлених принципів організації документів НАФ досі утримується 141 фонд земських (народних) управ обсягом понад 1 300 од. зб. Серед них є і справи земських установ Херсонського та Дніпровського повітів – Дніпровської повітової земської управи (11 од. зб.), окремих волосних земських управ – Новобузької, Микільської, Костромської, Одбедо-Василівської та ін. (понад 100 од. зб.).

Ймовірно, разом з архівними документами до ЦАР потрапили й друківані видання земств 1917–1919 рр. Нині найбільшою колекцією земських видань різних регіонів України (понад 1 500 од. зб.) володіє Державна наукова архівна бібліотека у м. Києві, створена в січні 1972 р. на базі бібліотечних фондів ЦДАЖР УРСР, ЦДІА УРСР у м. Києві та ЦДАКФФД. Друкованої продукції південноукраїнських земств тут небагато. Однак у результаті її вивчення вдалося виявити єдиний збережений примірник матеріалів 52-ої чергової сесії Херсонського губернського земського зібрання, яка відбулася в травні 1918 р. в м. Херсоні, надрукований у типолітографії “Товариства наступників О. Д. Ходушиної” [4]. Вказане видання відсутнє не лише в зібраннях держархіву області та ХОУНБ імені О. Гончара, але й інших архівів та бібліотек України.

За своєю формою та структурою друківаний примірник матеріалів 52-ої чергової сесії Херсонського губернського земського зібрання цілком відповідає аналогічним публікаціям діловодної документації губернського земства попередніх років. До складу видання традиційно увійшли підготовлені управою доповіді та звіти, журнали засідань земського зібрання та його профільних комісій (загалом 664 сторінки тексту).

Однак його зміст відображає вже цілком нові реалії земського господарювання, зростаючу роль місцевого самоврядування в політичному, соціально-економічному та культурному житті регіону революційної доби. Це єдиний збережений зразок власне українського діловодства в протокольній документації розпорядчого органу Херсонського губернського земства.

У 2015 р. частина джерельної інформації указаної праці була актуалізована шляхом републікації окремих документів в археографічному виданні “Діяльність земського самоврядування на Херсонщині. 1865-1920”, підготовленою Державним архівом Херсонської області до 150-річчя запровадження земського самоврядування в регіоні. Але основний масив інформації досі залишається практично невідомим для фахівців – дослідників історії земств на Херсонщині.

Вивчення джерельної інформації матеріалів сесії та інших виявлених документів дозволяє реконструювати діяльність органів земського самоврядування на Херсонщині восени 1917 р. – навесні 1918 р., визначити роль земств у процесі революційних перетворень у регіоні.

У 1917 р. Тимчасовий уряд фактично передав основні важелі управління регіонами країни до рук земств. Їм уперше надавалося право самостійного вирішення підвідомчих справ. Компетенція земств була суттєво розширена (зокрема, у сферах громадської безпеки, охорони праці, юридичної допомоги тощо), їх склад було демократизовано за рахунок кооптації представників різних громадських та політичних організацій. Структуру земських установ було доповнено нижчою земською одиницею – волосним земством.

У результаті перших демократичних виборів у вересні 1917 р. було сформовано якісно новий склад земських зібрань та їх виконавчих органів – земських управ. Домінуючий вплив здобули представники селянства та земської інтелігенції, які балотувалися за списками селянських спілок та рад селянських депутатів. Серед новообраних гласних за партійною ознакою переважали українські соціалісти-революціонери. Їх програмні вимоги найповніше втілювали

бажання та прагнення українського селянства. Органи земського самоврядування за своїм партійним представництвом набули виразно лівого (соціалістичного) забарвлення [5, с. 101-102].

На Херсонщині новообрані волосні земські зібрання провели засідання в жовтні 1917 р., а повітові земські зібрання – в листопаді 1917 р. Сформовані ними управи склалися переважно з колишніх земських службовців – учителів, лікарів, агрономів, ветеринарів та ін. Саме їм довелося вирішувати складний комплекс проблем адаптації земської діяльності до політичних і соціально-економічних викликів революційної доби.

Найгострішою проблемою у роботі демократичних земств стало фінансове забезпечення земського господарства. Головним джерелом земських прибутків були окладні збори із земель сільськогосподарського призначення. Інші статті мали певне значення лише для наповнення бюджетів губернського й повітових земств, а в умовах господарського життя волостей виявлялися малозначущими. Селянство через брак довіри до земських інституцій фактично відмовилося від їх фінансової підтримки. З осені 1917 р. через систематичну несплату землевласниками окладних зборів земства занурилися у довготривалу фінансову кризу. Вона стала одним із найважливіших чинників прогресуючого занепаду інституту земського самоврядування.

Однак саме земства в умовах соціально-політичної нестабільності й господарської руйни виявилися реальним фактором забезпечення нормальної життєдіяльності регіону. Їх головними завданнями стали продовольча безпека, постачання населення паливом й продуктами першої необхідності, збереження й підтримка в належному стані земської інфраструктури – агротехнічної, транспортної, медико-санітарної, освітньої тощо. Як і раніше, земства докладали значних зусиль у напрямі соціального забезпечення родин мобілізованих до армії, постраждалих від військових дій. Попри галопуючу інфляцію намагалися постачати на пільгових умовах знаряддя праці та посівний матеріал селянству, здійснювали доступний ремонт сільськогосподарської техніки. Навіть за катастрофічного стану фінансів зберігали безоплатну медичну допомогу для населення, опікувалися культурним рівнем місцевих мешканців – відкривали школи, бібліотеки-читальні, народні будинки, лекторії, організували курси підвищення кваліфікації вчителів тощо. Тому на тлі дезорганізації центральної влади, її неспроможності до ефективного управління роль місцевого самоврядування в житті українських регіонів об’єктивно зростала.

Земства Херсонщини засудили більшовицький переворот у Петрограді. Їх делегати взяли участь у роботі скликаного в Херсоні Тимчасовою радою народних комісарів губернського з’їзду представників рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, повітових і волосних земств, органів міського самоврядування (30 листопада – 2 грудня 1917 р.), який вирішував питання організації влади в регіоні. У його резолюції Херсонщина оголошувалася невід’ємною частиною Української народної республіки, а на її території визнавалася влада Української Центральної Ради та Генерального Секретаріату [6, с. 1651-1652]. Аналогічну позицію було озвучено й у тексті резолюції загальних зборів союзу земських службовців [7]. Новообрані повітові земські зібрання на

своїх перших засіданнях підтвердили справедливість політичних вимог українства [4, с. 446-448].

В умовах загострення політичної кризи, наростання негативних процесів у соціально-економічному житті регіону важливого значення набувало проведення чергової сесії Херсонського губернського земського зібрання. Згідно постанови Тимчасового уряду від 17 жовтня 1917 р. вона мала відбутися не раніше, ніж за шість тижнів після останніх засідань повітових земських зібрань, але не пізніше 1 березня 1918 р. Однак політичні події зими 1917 – 1918 рр. на Херсонщині, пов'язані зі збройним виступом червоногвардійських загонів, порушили нормальне функціонування системи земського самоврядування. Сесія новообраного губернського земського зібрання в Херсоні була зірвана.

У визначений для відкриття сесії день – 6 березня (21 лютого) 1918 р. – до зали засідань у земському будинку ввійшли представники виконавчого комітету Херсонської губернської ради селянських депутатів із загоном червоногвардійців й оголосили про скасування запланованого засідання у зв'язку з ліквідацією земства. Наявні гласні (близько 20 осіб) були силою видалені з приміщення [8]. Вони склали відповідний протокол, у якому висловили протест проти свавільних дій самопроголошеної влади [9]. Аналогічна доля спіткала й повітове земство. У Херсоні на кілька тижнів встановився терористичний режим Ради комісарів.

Функціонування органів земського самоврядування у Херсоні було відновлено після повалення в ніч з 16(3) на 17(4) березня 1918 р. влади Ради комісарів. Своїми обійниками губернське й повітове земства наголошували на необхідності вжиття волосними земствами рішучих заходів для налагодження нормальної роботи земського господарства – збирання земських податків, організації посівної кампанії на селі тощо [10, арк. 10-10 зв.]. Керуючись відповідними документами МВС УНР, херсонський губернський та повітовий комісари у своїх розпорядженнях, з одного боку, всіляко підкреслювали повноправність земств як законно обраної влади на місцях, а з іншого, – нагадували про їх відповідальність за облаштування місцевого життя. Загалом, відносини між земствами Херсонщини та місцевою адміністрацією УНР склалися досить конструктивно.

Ситуація радикально змінилася наприкінці квітня 1918 р. Державний переворот у Києві та прихід до влади в Україні гетьмана П. П. Скоропадського ознаменував початок нової сторінки історії земського самоврядування. У часи Української держави земства, як найбільші осередки національних лівих сил, стали найпотужнішою опозиційною силою до гетьманського уряду. У стосунках між земствами та адміністративною владою простежується відверто конфронтаційна лінія. Створений у квітні 1918 р. Всеукраїнський союз земств на чолі з тодішнім головою Київської губернської земської управи С. В. Петлюрою розгорнув нещадну критику гетьманського курсу, а згодом взяв активну участь у підготовці антигетьманського повстання [11, с. 278-281]. Водночас попри урядову заяву від 10 травня 1918 р. щодо підтримки демократично обраних органів місцевого самоврядування губернські та повітові старости почали чинити адміністративний тиск на земства. Серед застосовуваних ними важелів були ревізії органів земського

самоврядування, відсторонення та арешт земських керівників, перегляд земських бюджетів тощо [11, с. 275-277].

На Херсонщині у відносинах між земськими установами та гетьманською адміністрацією спостерігалися спільні з рештою регіонів України тенденції. Однак призначення на посаду губернського старости колишнього земця С. Г. Пищевича спочатку викликало обережний оптимізм щодо можливої продуктивної взаємодії двох центрів влади в регіоні.

У вказаних політичних умовах з 10(2) по 23(10) травня 1918 р. в Херсоні проходила чергова 52 сесія Херсонського губернського земського зібрання (губерніальної народної ради), на якій вперше зібралися демократично обрані земські гласні. У роботі взяли участь 51 з 93 земських гласних, а також члени губернської земської управи на чолі з її головою Є. І. Яковенком. Наймасовішим було представництво гласних Олександрійського й Херсонського повітів (11 з 15 та 11 з 18 гласних відповідно), менш чисельними були делегації Єлисаветградського, Ананіївського, Одеського та Тираспольського повітів (8 з 20, 6 з 11, 5 з 8, 3 з 9 гласних відповідно). Херсон представляли всі троє гласних, Миколаїв – троє з шести, гласні від Єлисаветграда були відсутні на засіданнях [4, с. 59-62]. Соціальний і партійний склад гласних повною мірою відображав середовище, від якого вони були делеговані (переважно селянство й інтелігенція виразно соціалістичної орієнтації).

Серед учасників сесії були такі відомі далеко за межами регіону особи як кооператор М. В. Левитський та лікар Є. І. Яковенко, а також знані на Херсонщині громадські діячі – І. В. Балашов, К. А. Курінний, Г. О. Ляний, Г. О. Моргун, К. Д. Сосновський, П. А. Тришевський та ін. Головував на засіданнях гласний від Ананіївського повіту М. Ф. Зберовський, його товаришем було обрано єлисаветградського гласного М. В. Левитського.

Робочими органами зібрання стали сформовані гласними комісії – загальна, ревізійна, кошторисно-фінансова, сільськогосподарська, медична й шкільна.

У центрі уваги зібрання лежали різноманітні питання політико-правового та культурно-господарського характеру, які умовно можна поділити на дві великі групи – питання загальнодержавного та місцевого значення.

До першої групи можна віднести питання політичного самовизначення Херсонщини як частини незалежної України, оцінки поточної політичної ситуації у державі, про майбутній адміністративно-територіальний поділ України, заснування Всеукраїнського союзу земств, розподіл майна Всеросійського земського союзу, про передачу від держави до земства продовольчої, агрономічної, шкільної, медичної справи та ін.

До другої групи можна віднести традиційні питання відання земств, такі як формування та затвердження кошторису прибутків та витрат на земські потреби, призначення земських виплат та субсидій, надання агротехнічної допомоги населенню, модернізація транспортної інфраструктури, страхування майна, реорганізація земських навчальних закладів, розширення мережі позашкільної освіти, підготовка вчителів, боротьба з інфекційними хворобами, поліпшення дослідної справи тощо.

Відсутність стенографічного запису ходу засідань не дозволяє повною мірою відчутти політичну атмосферу зібрання, однак наявної протокольної інформації достатньо для розуміння тональності дебатів, їх загального спрямування.

Відображений у протоколах перебіг засідань дозволяє стверджувати, що земські діячі поступово позбувалися романтизованого ставлення до революційних перетворень. На зміну мітинговій риторичі перших місяців революції приходять прагматична позиція будівничих нової держави. Крім вирішення звичних питань культурно-господарського спрямування земці займалися конструюванням нової системи відносин з органами державної влади, шукали оптимальну модель взаємодії із новою адміністрацією. Її засадничі принципи були окреслені вже у вступному слові голови управи Є. І. Яковенка: *“Тільки на ґрунті незалежності нашого політичного життя, вільного самовизначення – повного парламентарного ладу, вдоволення земельної потреби селянства, і тільки на підставах органів місцевого самоврядування як інституцій всенародних і демократичних, – тільки на цих умовах може скріпитися сила молододі української державності, її національний і соціальний поступ”* [4, с. 1-2].

Новообраний склад управи відобразив, з одного боку, намагання максимально зберегти потенціал старих кадрів земських професіоналів (Є. І. Яковенко, А. М. Грабенко, В. І. Сінькевич, Г. К. Пачоський та ін.), а з іншого, – посилення впливу політичних діячів з виразно антигетьманською позицією (Г. В. Няньчур, І. В. Балашов, П. А. Тришевський). Головою земської управи було переобрано Є. І. Яковенка, а його заступником став А. М. Грабенко [4, с. 49-50]. Після призначення Є. І. Яковенка в липні 1918 р. товаришем міністра народного здоров'я та соціального опікування саме А. М. Грабенку довелося керувати земським господарством на Херсонщині у час найбільш серйозних політичних та господарських випробувань кінця 1918 – початку 1919 рр.

Одноголосно схвалена підсумкова резолюція зібрання зафіксувала настрої і бажання земських діячів на зламі політичних епох: *“Херсонська губерніальна народна рада 52 чергової сесії, – перше демократичне земське зібрання, обране на підставі чотирьохчленної формули, – кінчаючи свою працю, вважала б великим злочином перед населенням губернії, котре її вибрало, коли б одверто й рішуче не заявила перед керуючими державними колами, що тільки збереження демократичних самоврядувань і самого принципу обрання задля всіх взагалі органів місцевого й державного урядування, – загального, прямого, рівного, таємного й пропорціонального виборчого права, і негайне скликання на основі цього принципу загальнонародних представників в Установчі збори охоронить Державу Українську від тяжких іспитів і розрухи і дасть спррому спокійного державного будівництва на благо народів України, добробут і щастя котрих повинні стати вище всіх приватних тимчасових інтересів окремих національних і класових груп”* [4, с. 52].

Однак сподівання херсонських земців на співпрацю з новою гетьманською адміністрацією виявилися марними. Головний фінансовий документ земства – кошторис прибутків та витрат на 1918 р. – губернським старостою не був затверджений [12], а з червня 1918 р. розпочалася масштабна ревізія діяльності земських установ на Херсонщині, яка супроводжувалася розпуском окремих

земств, усуненням від посад активних земських діячів. Зрештою, восени 1918 р. земські установи стали важливими осередками підготовки антигетьманського повстання. Зокрема, тодішній співробітник Херсонської губернської земської управи В. І. Кедровський увійшов до складу Головного штабу повстанських сил, очолив мобілізаційний відділ штабу військ Директорії.

Отже, в умовах гострого військово-політичного протистояння, поглиблення соціально-економічної кризи у часи революції земства залишалися носіями демократичних традицій урядування, прагнули до збереження порядку та спокою в регіоні, підтримки нормальної життєдіяльності місцевого населення. Втім, набутий земствами досвід громадського самоуправління дедалі все менше вписувався в систему цінностей нових політичних режимів. На Херсонщині травнева сесія народної ради в 1918 р. виявилася останнім представницьким зібранням діячів місцевого самоврядування різних повітів губернії. Час існування демократичного земства добігав кінця, в системі владних домінант місцеве громадське самоврядування вже не фігурувало.

Джерела та література

1. Макієнко О. А. Архів Херсонського губернського земства: формування, склад, історична доля / О. А. Макієнко // Архіви України. – 2009. – № 6. – С. 116-127.
2. Держархів Херсонської обл., ф. Р-735, оп. 1, спр. 36, 78 арк.
3. Макієнко О. Формування фондів земських установ у державних архівах України / О. Макієнко // Архів. Історія. Сучасність. – Одеса, 2016. – Вип. 2. – С. 185-193.
4. Херсонское губернское земское собрание ЛП очередной сессии 1917 года. Доклады управы и комиссий. Журналы собрания. – Херсон: Типолитогр. Т-ва преем. О. Д. Ходушиной, 1918. – VI+596+62 с.
5. Гвоздик В. С. Земства України в умовах революційних потрясінь 1917 року / В. С. Гвоздик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. XXIX. – С. 98-105.
6. Известия Херсонского уездного земства. – 1917. – № 50.
7. Родной край. – 1917. – 13 декабря.
8. Родной край. – 1918. – 7 марта (22 февраля).
9. Родной край. – 1918. – 9 марта (24 февраля).
10. Держархів Миколаївської обл., ф. 217, оп. 1, спр. 60, 298 арк.
11. Харченко Т. Політика уряду гетьмана П. Скоропадського щодо органів земського самоврядування / Т. Харченко // Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 273-286.
12. Родной край. – 1918. – 1 июня (19 мая).

© Макієнко О. А., 2018

Дата надходження статті до редколегії 25.03.2018